

ZÁKLADNÍ POSTUP PROCESU INKLUZE, JEHO FÁZE A MOŽNÁ ÚSKALÍ

Motto:

„Má-li se mi podařit dovést někoho k určitému cíli, musím se sám nejdřív dostat tam, kde je on, začít právě odtud. Kdo toto nedokáže, hrubě se plete, když si myslí, že může pomoci druhým. Abych mohl někomu pomoci, musím dozajista znát a umět víc než on, ale nejdřív musím pochopit, co chápe on. Pokud toto nedokážu, je zcela lhostejné, že znám a vím víc. Neuvědomím-li si toto, nedokážu nikomu opravdu pomoci.“ Soren Kierkegaard

ZAHÁJENÍ INTEGRACE, INKLUZE

Integrace dětí se speciálními vzdělávacími potřebami do běžných škol se v ČR začala prosazovat teprve po r. 1989. V současné době je tendence umožnit vzdělávání v běžném školním proudu všem, tedy i co možná největšímu množství dětí s různým postižením. Aktuálně jsme v momentu, kdy se již mluví o inkluzivním vzdělávání a podpora inkluze přichází od všech zúčastněných stran. V platnost vstoupil nový školský zákon, který akcentuje nutnost vytvořit takové podmínky a prostředí, které umožní společné vzdělávání ve formálním, zájmovém i neformálním vzdělávání všem dětem. Prakticky vidíme, že s narůstajícím počtem dětí se speciálními vzdělávacími potřebami v běžných ZŠ se zvyšuje i potřeba jejich zařazení do mimoškolních aktivit, a to společně s dětmi, se kterými tráví čas ve škole.

Vstup do zájmových aktivit je pro každé dítě nejen příležitostí naučit se konkrétní dovednost, na kterou je kroužek zaměřen, ale především je úžasnou možností prožívat běžné sociální situace ve společnosti zdravých dětí, něco se naučit, zažít legraci a touhu po společném úspěchu... Zapojení dítěte s handicapem je samozřejmě i ohromnou příležitostí pro rozvoj sociálního chování jeho kamarádů. Inkluze do většinového volnočasového proudu by tedy měla dítěti zprostředkovat kontakt s vrstevníky, díky nimž bude mít možnost napodobovat běžné vzory chování a jednání. Bude mít také možnost realizovat se v činnosti, která jej baví, vyniknout, ukázat svoje schopnosti, dílčí nadání.

Je potřeba vytvořit dítěti takové podmínky, ve kterých je akcentován prostor pro relaxaci, uvolnění, pozitivní emoční prožitky. Není vhodné zařazovat soutěživé momenty, ve kterých dítě

s handicapem pravděpodobně nemůže uspět. Doporučujeme spíš podporovat spolupráci, vzájemnou pomoc, pocit úspěšnosti a radosti v celé skupině.

Formy inkluzivního vzdělávání

- Individuální - jedná se o zařazení jednoho dítěte s postižením do kolektivu zdravých dětí.
- Skupinová- v tomto případě je pro skupinu dětí s postižením zřízen speciální kroužek v běžném zařízení, v běžné škole, v DDM apod.

Spolupráce s rodiči

Před vstupem dítěte do kroužku je vždy nutné zrealizovat úvodní informativní schůzku s rodiči. Na té je potřeba formulovat vzájemná očekávání a především získat všechny potřebné informace o dítěti. Pro lepší průběh celého procesu se vyplácí dohodnuté postupy, strategie a představy písemně zformulovat a průběžně ověřovat jejich plnění, případně je podle potřeby doplňovat apod. Během docházky do kroužku je nutné průběžně rodiče informovat o dění, o chování dítěte a konzultovat veškeré změny, které pozorujete. Dítě s postižením nemusí všemu správně rozumět a jeho interpretace může rodiče třeba i zaskočit. Je proto vhodné předem si stanovit formu spolupráce s rodiči a jak často budete informativní schůzky realizovat. Osvědčuje se spíše častější komunikace, např. 1x za měsíc. Pokud má dítě asistenta, je vhodné, aby byl na těchto schůzkách přítomen. Mimo tato setkání je vhodné zavést např. integrační sešit, do kterého můžete akutní a potřebná sdělení rodičům vpisovat, stejně jej mohou využívat i oni. O mnohostranném využití tohoto sešitu najdete další informace níže.

Při komunikaci s rodiči je nutné si uvědomit, že oni o slabinách svého dítěte vědí nejlépe a zřejmě o nich často i slyší např. v souvislosti se školou. Proto se při sdělování rodičům zaměřte na to, co dítě zvládá, co se mu podařilo, čím vám nebo ostatním dětem udělalo radost. Problémy řešte, ale zbytečnými drobnostmi rodiče nezatěžujte.

Spolupráce se školským poradenským zařízením (pedagogicko psychologickou poradnou, speciálně pedagogickým centrem)

Do konce srpna 2016 bude tato spolupráce v dobrovolné rovině, aktuálně nebývá příliš často využívána. Od 1. 9. 2016 se však situace mění, školská zařízení poskytující zájmové vzdělávání budou muset s těmito zařízeními spolupracovat stejně jako školy. Takže bude-li dítě mít tzv.

„potřebu podpůrných opatření“ (což se bude týkat v podstatě všech dětí s postižením, o kterých hovoříme v tomto kurzu), bude nezbytné jim tato „podpůrná opatření“ poskytnout i ve školských zařízeních poskytujících zájmové vzdělávání. Aby tato opatření mohla být poskytnuta, mělo by je doporučit některé školské poradenské zařízení (speciálně pedagogické centrum, pedagogicko psychologická poradna). Tato doporučení by měla vzejít ze společné domluvy školského poradenského zařízení, zákonných zástupců dítěte a příslušného školského zařízení.

Následná realizace by pak měla být zřejmě nároková, tedy po stanovení doporučení bude školské zařízení povinno je do 30 dnů realizovat. Prakticky bude tato realizace vyřešena ve vyhlášce, která ale zatím (leden 2016) není zveřejněna. Pokud ale toto pravidlo bude platit, mohlo by to znamenat, například následující: *Dívka s tělesným postižením využívající pro pohyb elektrický vozík bude chtít navštěvovat Dům dětí a mládeže (DDM) a věnovat se zde modelování keramiky. Rodina již bude kvůli zajištění podpůrných opatření při zajišťování školní docházky spolupracovat se speciálně pedagogickým centrem (SPC). Příslušný zaměstnanec DDM tedy začne s SPC spolupracovat a společně s rodiči dívky budou hledat způsoby, jak zajistit možnosti pohybu dívky v budově. Výsledkem bude například pořízení ližin na schody ke vstupu do budovy a přebudování jedné toalety na bezbariérovou. Následné vzdělávání pak bude vždy probíhat v přízemí, při akcích mimo budovu školského zařízení (návštěvy výstav) budou zaměstnanci DDM pomáhat dívce překonávat případné bariéry.*

Mezi možná podpůrná opatření, která by měla umožnit společné vzdělávání všech dětí podle zákona 82/2015 Sb. bude od 1. 9. 2016 patřit:

- poradenská pomoc školy a školského poradenského zařízení; úprava organizace, obsahu, hodnocení, forem a metod vzdělávání a školských služeb, včetně zabezpečení výuky předmětů speciálně pedagogické péče a včetně prodloužení délky středního nebo vyššího odborného vzdělávání až o dva roky;
- úprava podmínek přijímání ke vzdělávání a ukončování vzdělávání; použití kompenzačních pomůcek, speciálních učebnic a speciálních učebních pomůcek,
- využívání komunikačních systémů neslyšících a hluchoslepých osob, Braillova písma a podpůrných nebo náhradních komunikačních systémů;
- úprava očekávaných výstupů vzdělávání v mezích stanovených rámcovými vzdělávacími programy a akreditovanými vzdělávacími programy;

- vzdělávání podle individuálního vzdělávacího plánu (ve školách);
- využití asistenta pedagoga;
- využití dalšího pedagogického pracovníka, tlumočnicka českého znakového jazyka, přepisovatele pro neslyšící nebo možnosti působení osob poskytujících dítěti, žákovi nebo studentovi po dobu jeho pobytu ve škole nebo školském zařízení podporu podle zvláštních právních předpisů;
- nebo poskytování vzdělávání nebo školských služeb v prostorách stavebně nebo technicky upravených.

Jak přesně bude vyřešeno financování všech těchto opatření v zařízeních poskytujících zájmové vzdělávání, není v tuto chvíli vůbec jasné, bude nutné počkat na připravovanou vyhlášku a praxi.

Zařízení poskytující neformální vzdělávání nejsou ani v novém školském zákoně z tohoto pohledu nijak nově řešena, proto předpokládáme, že realizace podpůrných opatření v nich bude stejně jako dosud na domluvě konkrétního zařízení a zákonných zástupců dítěte. Tedy pokud například bude dítě potřebovat podporu další osoby (asistenta), bude to pouze asistent osobní, finančně hrazený rodiči, konkrétním zařízením případně dobrovolnicky. Stejně tak i realizace případných stavebních úprav či získání speciálních pomůcek bude pouze na rodičích a konkrétním zařízení a finanční prostředky na něj bude i nadále nutné shánět například prostřednictvím nadací a sponzorských darů.

ASISTENT

Ve školském systému pro integrované děti již několik let funguje funkce **asistenta pedagoga**. Jedná se o člověka, který by měl pomoci dítěti s postižením přizpůsobit se školnímu prostředí. Není však asistentem osobním (ten by spíše zvyšoval izolaci konkrétního dítěte), pomáhá také dalším dětem ve třídě a pedagog má potom dostatek času na práci s integrovaným dítětem individuálně. Měl by být také prostředníkem při komunikaci s ostatními dětmi v kolektivu. Funkce asistenta pedagoga může být zřízena na doporučení školského poradenského zařízení (speciálně pedagogické centrum, pedagogicko-psychologická poradna). Financuje se z prostředků, které ke zřizovateli školy (většinou obci) posílá krajský úřad.

V sociální sféře se využívá služeb **osobního asistenta**, ten podporuje pouze konkrétního člověka s handicapem. Je možné ho platit ze sociálních příspěvků.

V zájmovém vzdělávání jsme aktuálně na přelomu, od 1. září 2016 by již měla být účast asistenta pedagoga v zájmovém vzdělávání nároková. To znamená, že by dítě na základě doporučení školského pedagogického zařízení mohlo mít stanoven nárok na asistenta pedagoga při realizaci zájmového vzdělávání. Legislativa však zatím není kompletní (psáno v lednu 2016), proto je přesná podoba realizace od tohoto data nejasná.

Do konce srpna 2016 je jedinou možností, jak využít pomoci asistenta, asistence osobní. Nelze na ni získat finance ze státního sektoru. Peníze mohou být poskytnuty formou sponzorského daru, z neziskového sektoru, z nadací apod., v některých případech je nutná spoluúčast rodičů. Tato forma asistence má své nesporné výhody. Osobní asistent je časově flexibilní, intenzita jeho docházky se dá v průběhu upravovat, až třeba nejsou tyto služby potřeba vůbec, jeho místo lze kdykoliv zrušit nebo asistenta vyměnit.

Přítomnost asistenta může být velkou úlevou a pomocí. Aby tomu tak bylo, je nutné od počátku stanovit pravidla pro jeho fungování, probrat rozdělení kompetencí, nastavit atmosféru důvěry, otevřenosti a ochoty vzájemně spolupracovat. Aby nedocházelo ke zbytečným nedorozuměním, je nutné vždy při sebemenším náznaku neshody vše prodiskutovat, vyjasnit si společné záměry.

Domníváte se, že každé dítě s postižením, které má zájem o vstup na zájmovou aktivitu, musí mít asistenta? V čem je výhoda přítomnosti asistenta a co může být naopak komplikovanější?

Sdělení ostatním, že přijde dítě s postižením

Před tím, než přivítáme dítě s postižením v našem kroužku, je potřeba připravit na jeho příchod ostatní děti. Je nutné učinit to citlivě, bez zbytečného vyjmenovávání obtíží a nesnází. Spíš je vhodné děti seznámit s tím, že přijde někdo, kdo je sice trochu jiný, ale není horší, špatný nebo třeba neschopný a nešikovný. Je potřeba zdůraznit kladné stránky dítěte, jeho možnosti. A také to, v čem mu bude třeba pomáhat. Můžete zařadit také nějakou hru nebo aktivitu, která dětem přiblíží, jak asi vnímá nově příchozí kamarád.

Např. pokud má přijít nevidomý do kroužku keramiky, můžeme zavázat dětem oči šátkem a nechat je přijít od vchodu do budovy přes šatnu do místnosti, kde pracujete. Potom mohou podle zadání vymodelovat stále se šátkem na hlavě daný úkol. Po takovém prožitku je vhodné o celé situaci mluvit, zeptat se, jak se děti cítily, co jim

vadilo, co bylo nejtěžší. Je možné hovořit i o tom, jak mohou nově příchozímu kamarádovi jeho situaci usnadnit.

Informaci o tom, že k vám bude docházet dítě postižením, by měli dostat i ostatní kolegové. Bude výhodné, když budou vědět, že je potřeba tomuto dítěti pomoci, pokud ho třeba potkají na chodbě...

Je nutné si uvědomit, že pokud vám rodiče předají informace o dítěti (např. zprávy z psychologického vyšetření, lékařské zprávy apod.), je třeba respektovat, že se jedná o **důvěrné informace**, které se bez jejich svolení nemohou dostat k nikomu dalšímu!!! To se týká i informací, které vám o dítěti sdělí „pouze“ ústně. Mají sloužit pouze tomu, abyste dítěti lépe rozuměli a uměli s ním adekvátně pracovat.

VEDENÍ INTEGRACE, INKLUZE

Integrace dítěte do běžného kolektivu musí být dobře připravena. Dítě by zde jinak mohlo existovat v izolaci, na okraji skupiny svých spolužáků. Ti mu nemusejí vždy ubližovat, stačí však, když si ho nevšímají. To se stává zejména tehdy, pokud je mezi nimi nějaká komunikační bariéra. (Vágnerová, Hadj – Moussová, Štech, 1999).

Skupiny dětí mladšího školního věku jsou ještě málo diferencované, vztahy mezi dětmi nejsou příliš stabilní. Vychovatel nebo vedoucí osoba je dětmi často nekriticky přijímán a ty potom v hodnocení ostatních dětí ve skupině přejímají jím prezentovaný názor. Má tedy v tomto období značnou moc ovlivňovat ladění skupiny a přijímání jejích členů těmi ostatními. Měl by proto být velmi opatrný na hodnotící soudy směrem ke konkrétním dětem. Pro emocionální a sociální spokojenost každého dítěte, tedy i toho s postižením, v kolektivu, je velmi důležité, aby se cítilo přijímané jak od kamarádů, tak od vychovatelů.

Dítě s postižením může mít (podle charakteru obtíží) často potíže se sdělováním toho, co zažilo. Nedokáže si vzpomenout, vybavit, zformulovat... Proto je vhodným pomocníkem tzv. **integrační sešit (komunikační sešit, zážitkový deník)**, kam je možné zaznamenávat, co dítě ten den prožilo. Může si tam samo kreslit, nalepovat obrázky, fotky, pokud umí psát, tak i zapisovat. Pro lepší spolupráci s rodiči může tento sešit sloužit i k záznamům vedoucího, sdělením důležitých informací pro rodiče apod.

Příklad: V chovatelském kroužku se děti učili, jak se chovají hadi v domácích teráriích. Pro lepší zapamatování si dítě s lehkým mentálním postižením může hada do sešitu nakreslit, kamarád mu tam pomůže vystříhnout a nalepit obrázek z časopisu.

ZÁSADY PRÁCE S DÍTĚTEM s postižením

- Respektujte všechny zvláštnosti, které dítě má a nesnažte se jej změnit
- Tolerujte jeho odlišné tempo práce i odlišné chápání zadání
- Vše mu důkladně vysvětlíte, průběžně kontrolujte pochopení úkolu
- Mluvte takovým způsobem, aby vám dítě rozumělo
- Podporujte co největší samostatnost dítěte, úkoly pokud možno upravte tak, aby je zvládlo samo či s drobnou pomocí
- Chvalte jej, oceňujte snahu, i když výsledek třeba nesplnil vaše očekávání
- Neupozorňujte na odlišnosti v projevu, spíše podporujte žádoucí chování
- Respektujte možnou zvýšenou unavitelnost dítěte
- Při zařazení nových aktivit se o jejich vhodnosti poradte s rodiči
- Pracujte hodně ve skupinkách, podporujte jeho začleňování do kolektivu

JAK POZNÁME PROBLÉM A CO S NÍM?

Učitel vešel do třídy a uviděl Honzu, jak stojí před tabulí, má roztrhanou košili a brečí. Na otázku, co se stalo, chlapec neodpovídal, jen se nejistě díval po třídě. „To byla legrace,“ „Honza to bere moc vážně,“ „Vždyť se nic nestalo,“ ozvaly se hlasy ze zadních lavic. Honza rozpačitě přikývl. Učiteli se viditelně ulevilo. Vyšetřování mohlo skončit. I takto zdánlivě nevinně může začínat ostrakizace, skryté ubližování.

Škádlení nebo šikana?

Jednoznačně určit, kdy se jedná o šikanu a kdy o klukovinu, není vůbec jednoduché. Zjednodušeně lze ale říci, že rozhodující je skutečnost, jak „legrácky“ svého okolí prožívá postižený. Pokud i on toto občasné a vzájemné škádlení vnímá jako legraci, je to pořádku. Ve

vážnějších případech je agrese cílená, agresor chce druhému ublížit, chce ho ranit. A většinou násilí stupňuje.

Dítě, které se jakkoliv odlišuje, může být snadnějším terčem posměchu, případně ubližování. Dospělý vedoucí proto musí být velmi bdělý, ostražitý a žádné signály nepohody ve skupině nepodceňovat. Na počátku všeho bývá běžné hraní se strachem. Spočívá v nejrůznějších „žertících“ a jde o to, nachytat nebo dokázat tomu druhému, že má větší strach než já a svůj strach dokonale skrýt. Ze začátku to je legrace, která se najednou přesmykne do problému (Kolář, 1995). Šikanování není nikdy pouze záležitostí jednotlivce nebo jen agresora a oběti. Neděje se ve vzduchoprázdnu, ale v kontextu vztahů nějaké konkrétní skupiny. Je důsledkem těžké poruchy vztahů ve skupině.

Nepřímé (varovné) znaky šikanování mohou být např.:

- Dítě je často osamocené, ostatní o něj nejeví zájem, nemá kamarády.
- Při týmových hrách bývá jedinec volen do družstva mezi posledními.
- Ve chvílích volna vyhledává blízkost dospělých.
- Působí smutně, nešťastně, stísněně, mívá blízko k pláči.
- Stává se uzavřeným.
- Jeho věci jsou poškozené nebo znečištěné, případně rozházené.
- Zašpiněný nebo poškozený oděv.
- Stále postrádá nějaké své věci.
- Začíná vyhledávat důvody pro absenci na kroužku.
- Odřeniny, modřiny, škrábance, které nedovede uspokojivě vysvětlit.

(Metodický pokyn MŠMT k prevenci a řešení šikanování mezi žáky škol a školských zařízení, č.j: 28 275/2000-22)

JAK SE ZACHOVAT PŘI ŘEŠENÍ PROBLÉMŮ

Pokud ve skupině zaznamenáme drobné signály nepohody a nepřijetí dítěte s postižením, je potřeba to ihned řešit. Jako vhodné se jeví pracovat s celou skupinou dohromady a o problému

hovořit. Pokud je to obtížné a téma není možné nijak „uchopit“, doporučujeme zahájit odpovídající hrou, která může uvolnit atmosféru a mnohá témata z ní třeba vyplynou. Je třeba postupovat opatrně a na vše dětem odpovídajícím způsobem odpovědět. Zejména vše, co se týká integrovaného dítěte, by pro ně nemělo být tabu a mělo by být zodpovězeno. Pokud jsou problémy závažnějšího rázu, vyžaduje to odlišný postup. Jinak hrozí nebezpečí poškození oběti.

Když zjistíme závažnější problém ve vztazích, či počáteční známky šikany (vylučování dítěte ze skupiny, posměšky nebo začátky slovního či fyzického ubližování), je třeba promluvit s „obětí“. Pro přesnější obraz o skutečnosti je nutné probrat situaci se svědky. Potom následuje rozhovor s iniciátory nevhodného chování. Pokud hrozí oběti nebezpečí, je nutné ji ochránit a promluvit s jejími rodiči. Následně je potřebná práce s celým kolektivem. Tu by měli zajistit specialisté na problematiku potíží ve vztazích a šikanování. Pomoc lze ve škole hledat u školního metodika prevence. Mimoškolní zájmové organizace se mohou obrátit na specialisty v pedagogicko-psychologické poradně (PPP), ve speciálně pedagogickém centru (SPC) či ve středisku výchovné péče (SVP).

KDYŽ NEFUNGUJE SPOLUPRÁCE

Problém se nemusí nutně týkat pouze chování dětí. Je možné, že průběh inkluze bude komplikován např. obtížnou spoluprací mezi dítětem a asistentem, nevhodným přístupem asistenta, nedostatečným zájmem a komunikací rodičů... V takových případech je vždy potřeba s lidmi, kterých se to týká, otevřeně mluvit. Může se stát, že společný rozhovor situaci ještě více vyhroť a chování zainteresovaných se více zkomplikuje. Potom je potřeba hledat pomoc u odborníků, např. ve speciálně pedagogickém centru. Pokud je obtíž na straně asistenta, lze při déletrvajících neshodách zvažovat jeho výměnu. S rodiči je ale potřeba najít kompromisní řešení, aby integrace jejich dítěte měla i nadále smysl.

Někdy se může zdát, že „to nemá cenu, nejde to, selhávám, nezvládnou to“. Pokud člověk dojde k takovému závěru, znamená to, že o procesu inkluze přemýšlí, nenechává jej jenom tak plynout. Některé obtíže a nesnáze mohou být způsobeny faktory, které lze jenom těžko ovlivnit (např. těžší postižení dítěte, živější skupina ostatních dětí, malá podpora od kolegů, málo pozitivní zpětné vazby...). To v nás může vyvolávat pocity neúspěšnosti, beznaděje. Často stačí jenom málo, slovo povzbuzení, krátká dovolená a problém je pryč. Pokud je ale situace

závažnější a ovlivňuje fungování dítěte v kroužku, doporučujeme obrátit se na odborníky, zejména na speciálně pedagogické centrum. Ti mohou nabídnout účelnou pomoc v podobě konzultace, hospitace na vámi vedené aktivitě nebo např. podporu pomocí **videotréninku interakcí (VTI)**. Jedná se o pozitivně laděnou metodu pomoci při problémech ve výchově a vedení dítěte. VTI je založen na principech dobré komunikace. Během návštěvy na kroužku se natáčí video a po důkladné analýze videotrenéra je celá situace rozebrána. Důraz je kladen na okamžiky, kdy se práce dařila, kdy dítě pozitivně reagovalo, kdy byla jeho odezva adekvátní a spolupráce dítěte a vedoucího – pedagoga přínosná. Tato forma pomoci vede k tomu, že pedagog potom preferuje předkládané modely, které podle záznamů videa u dítěte nejlépe fungují.

ÚKOLY NA ZÁVĚR

V jakém případě je podle vás u dítěte s postižením nutná přítomnost asistenta? Jak zajistíte, aby asistent, který pomáhá dítěti ve vašem kroužku (v družině, na táboře), nezvyšoval svou pomocí ještě více jeho nesamostatnost? Co uděláte proto, aby toto dítě svou aktivitou nevyřazoval z kolektivu ostatních dětí, neizoloval jej? Zkuste si připravit náplň jeho práce.

SLOVNÍK ODBORNÝCH VÝRAZŮ

Integrace – jedná se proces, ve kterém je člověk s postižením v co možná nejvyšší míře zapojen do majoritní společnosti a účastní se všech aktivit s běžnou populací

Středisko výchovné péče – školské zařízení, které poskytuje preventivně výchovnou péči klientům, u nichž je dominantní porucha chování

Speciálně pedagogické centrum – školské poradenské zařízení, nabízí služby rodinám dětí s různým typem postižení, podporuje jejich školní integraci, SPC jsou rozdělena dle druhu zdravotního postižení svých klientů

Pedagogicko-psychologická poradna - školské poradenské zařízení, které poskytuje poradenskou péči dětem i pedagogickým pracovníkům, věnuje se prevenci sociálně patologických jevů

Ostrakizace - vylučování, vypovězení ze skupiny, do které člověk dosud patřil

Šikana – patologické chování, závažné narušení vztahů ve skupině, zahrnuje psychické i fyzické formy násilí

DOPORUČENÁ LITERATURA

Šimanovský, Z.: Hry pro zvládnání agresivity a neklidu, Portál, Praha 2008

Hermochová, S.: Skupinová dynamika ve školní třídě, Aisis, Kladno 2005

Vágnerová, M., Hadj – Moussová, Z., Štech, S.: Psychologie handicapu, Karolinum, Praha 2004

Čapek, R.: Odměny a tresty ve školní praxi, Grada, Praha 2008

Kopřiva, K.: Lidský vztah jako součást profese, Portál, Praha 1997

Chvátalová, H.: Jak se žije dětem s postižením, Portál, Praha 2001

Kolář, M.: Bolest šikanování, Portál, Praha 2001

www.minimalizacesikany.cz

www.sikana.org

www.poradenskecentrum.cz/sikana

INSTITUCE, kde nám mohou pomoci:

Středisko výchovné péče

Speciálně pedagogické centrum

Pedagogicko-psychologická poradna

Základní škola – školní metodik prevence